

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

IQTISODIYOT FAKULTETI

“MAKROIQTISODIYOT” FANIDAN

REFERAT

MAVZU. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING
MAKROIQTISODIY O‘LCHAMLARI. YALPI MILLIY
MAHSULOT VA UNING HARAKAT SHAKLLARI

Qabul qildi: *.katta o‘qituvchi Rayxonov U*

Topshirdi: Beshimov M

Toshkent – 2014 y.

KIRISH:

- 1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari**
- 2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari**
- 3. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari**

1. Milliy iqtisodiyotning qaror topishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari

Hammaga ma'lumki, o'tmishda O'zbekiston iqtisodiyoti sobiq sovet ittifoqi iqtisodiyotining tarkibiy qismi hisoblanib, mustaqil milliy iqtisodiyot deb bo'lmas edi. Bizga bir yoqlama rivojlangan paxta yakka hokimligiga, xom-ashyo ishlab chiqarishga va boy mineral – xom-ashyo resurslaridan nazoratsiz, ayovsiz foydalanish asosiga qurilgan, yonilg'i, g'alla va boshqa ko'pgina ishlab chiqarish vositalari iste'mol tovarlarining ta'minlanishi bo'yicha markazga qaram bo'lgan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz Prezidenti I. A. Karimov qisqa qilib aytganlaridek, “O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga – markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan” mamlakat¹ edi.

1991 yil sentyabridan buyon o'tgan qisqa davr mobaynida iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritib, mamlakatimiz hududidagi barcha tabiiy, mineral – xom ashyo boyliklaridan mamlakatimizdagi butun iqtisodiy resurslar va quvvatlardan o'z xalqimiz va uning kelajagi manfaatlari yo'lida foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldik¹.

YAngi energetika, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlarining vujudga kelishi, ko'plab yirik inshootlar, korxonalar, zavod va fabrikalar qurilganligi, yonilg'i va g'alla mustaqilligiga erishilganligi iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, izchil o'sish sur'atlari milliy mustaqil iqtisodiyotni mustahkamlash sari harakat natijalaridir.

¹ Qarang: Karimov I. A. “O'zbekiston XXI asrga intilmoqda”. T. “O'zbekiston”, 1999 y. 6 bet.

¹ Qarang: Karimov I. A. “O'zbekiston XXI asrga intilmoqda”. T. “O'zbekiston”, 1999 y. 8 bet.

SHunday qilib, O'zbekistonda bozor munosabatlariga asoslangan yangi, mustaqil rivojlanayotgan, o'z xalqi, millati manfaatlariga xizmat qiladigan milliy iqtisodiyot shakllanib bormoqda.

Milliy iqtisodiyot, barcha tarmoqlar va sohalarni, mikro va makro iqtisodiyotlarni, funktsional iqtisodiyotni, ko'plab infrato'zilmalarni o'z ichiga olgan yaxlit iqtisodiyotdir.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy sohaslarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy xo'jalikning tarkib topgan to'zilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiyot o'z ichiga xalq xo'jaligining moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohaslarini oladi.

Milliy iqtisodiyot me'yorida faoliyat qilish va barqaror o'sishi uchun barcha tarmoq va ishlab chiqarish sohaslarining o'zaro bog'liqligi va muvozanatli rivojlanishi talab qilinadi.

Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hajmi va ularning o'sishi bir qator ko'rsatkichlar tizimi orqali, mikro va makroiqtisodiy darajada aniqlanib, tahlil qilinadi. Ko'pgina mikro ko'rsatkichlar yordamida korxonalar faoliyatiga baho berilib va ular iqtisodiyotining rivojlanish tamoyillari aniqlansa, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali butun iqtisodiyotning holati uning o'sishi yoki orqaga ketishi tahlil qilinib, xulosa chiqariladi. Ular yordamida davlat o'z

iqtisodiy siyosatini belgilaydi. Bu tizimga kiruvchi turli xil ko'rsatkichlar, **birinchidan**, bizga ma'lum vaqt oraligidagi ishlab

chiqarish hajmini hisoblash va milliy iqtisodiyotning faoliyat yuritishiga bevosita ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. **Ikkinchidan**, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi, YAMM ni uning harakatining barcha bosqichlarida, ya'ni ishlab chiqarish, taqsimlash, qayta taqsimlash va natijada foydalanish bosqichlarida ko'rgazmali shaklda aks ettirishga imkon beradi.

Nihoyat mazkur ko'rsatkichlar tizimi mavjud resurslar va ulardan foydalanishning mos kelishi (tengligi) kuzatilganda, mamlakatdagi umumiy iqtisodiy muvozanatlik holatini aks ettiradi.

Butun milliy iqtisodiyotning holatini harakterlovchi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – **yalpi milliy mahsulot (YAMM), ichki milliy mahsulot (IMM), sof milliy mahsulot (SMM), milliy daromad(MD), ishchi kuchi bandligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqa shu kabilar hisoblanadi.**

Bu ko'rsatkichlar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi barcha xo'jaliklar iqtisodiy faoliyatining umumiy va pirovard natijalarini qamrab oladi.

2. Yalpi milliy mahsulotning mazmuni, tarkibiy qismlari va harakat shakllari

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy xo'jaliklarda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushishi mumkin bo'lgan tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi qiymatidan iborat bo'ladi.

Demak, YAMM milliy iqtisodiyotda yil davomida ishlab chiqarilgan barcha pirovard mahsulot (xizmat)larning bozor baholaridagi summasi. Biz bilamizki, joriy yilda ishlab chiqilgan barcha mahsulotlar

sotilmasligi mumkin, ularning bir qismi zahiralarni to'ldiradi. YA'ni YAMM hajmini hisoblab topishda zahiralarning har qanday o'sish hisobga olinishi zarur, chunki YAMM yordamida joriy yildagi barcha mahsulotlar (sotilgan va sotilmagan) hisobga olinadi.

Milliy ishlab chiqarishning yalpi hajmini to'g'ri hisoblab chiqish uchun, mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlar bir marta hisobga olinishi zarur. YAMM hajmini topishda sotilgan va qayta sotilgan mahsulotlarni ko'p marta hisobga olishlarni bartaraf qilish uchun, xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida yaratilgan qo'shilgan qiymatlar yig'indisi olinadi.

Qo'shilgan qiymat – bu korxonadan ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan etkazib beruvchilardan sotib olingan va iste'mol qilingan xom-ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Boshqacha aytganda qo'shilgan qiymat – bu korxonadan yalpi mahsulotidan yoki ishlab chiqargan mahsulotining bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy harajatlar chiqarib tashlangan miqdoriga teng.

YAMM yordamida milliy iqtisodiyotda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish yillik hajmini hisoblashga hissa qo'shiladi.

YAMM yil davomida ishlab chiqarilgan barcha mahsulot va xizmatlarning bozor bahosidagi summasi bo'lganligi uchun tovarning o'zi, uning nafliligi ko'paymagan holda baholar oshishi evaziga uning hajmi oshib ketishi mumkin. Baho ishlab chiqarish yillik hajmining har xil elementlarini yaroqchi umumiy bahoga keltirishning eng keng qamrovdagi ko'pchilik sifatida foydalaniladi. Shuning uchun yalpi

milliy mahsulotga baho berishda nominal va real milliy mahsulot hisobga olinadi. Joriy bozor baholarida hisoblangan milliy mahsulot **nominal milliy mahsulot**, o'zgarmas baholarda hisoblangan milliy mahsulot esa **real milliy mahsulot** deb yuritiladi. Har xil yillapda ishlab chiqarilgan YAMM qiymatini faqat narx o'zgarishsiz taqdirda o'zgarishsiz taqqoslash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari narx o'zgarishi bizga iqtisodiyotda inflyatsiya (narx darajasining o'zgarishi) yoki deflyatsiya (narx o'zgarishsiz kamayishi) o'zgarishsizligini va uning miqyori qandayligini bilish imkonini beradi.

Narx o'zgarishsizligi indeks shaklida ifodalanadi. Narx indeksi joriy yildagi ma'lum guruh to'plam va xizmatlar to'plami narxlarini umumiy, xuddi shunday to'plam va xizmatlar miqdorining bazis davrdagi narxlarini umumiy taqqoslash orqali hisoblanadi. Taqqoslashning boshlang'ich davri "bazis yil" deyiladi. Agar aytilganlarni formula shakliga keltirsak, u quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\text{Narx indeksi} = \frac{\text{joriy yildagi iste'molchi lik tovarlari narxi}}{\text{bazis yilidagi iste'molchi lik tovarlari narxi}} * 100$$

Amaliyotda qat'iy har xil tovar va xizmatlar to'plami yoki iste'mol savatining narx indeksi hisoblanadi. Farb mamlakatlari va xucucan AQSHda by indekslar ichida eng keng qo'llaniladigan iste'molchilik tovarlari savati narxlarini indeksi hisoblanadi. Uning yopdamida tipik shahar aholisi sotib oladigan, iste'molchilik tovar va xizmatlarining 300 turlarini o'z ichiga oluvchi bozor savatining qayd qilingan narxlarini hisoblanadi. Ammo narxning umumiy o'zgarishsizligini hisoblash uchun YAMM narx indeksidan foydalaniladi. YAMM narx indeksi ancha keng tushuncha bo'lib, u o'z ichiga nafaqat iste'molchilik to'plami, balki investitsion to'plam, davlat tomonidan sotib olinadigan hamda xalqaro

bozopda sotilgan va sotib olingan tovarlar va xizmatlar narxlarini ham oladi. YAMM narx indeksi, nominal YAMM ni real YAMMga aylantirib hisoblash imkoniyatini beradi.

Nominal YAMM shu mahsulot ishlab chiqarilgan davrda amal qilib turgan baholarda ifodalangan ishlab chiqarish hajmini bildiradi.

Ma'lum yil uchun YAMM narx indeksini qanday qilib hisoblash mumkinligini ko'rsatuvchi oddiy shartli misol keltirib beramiz. 2000 yil Respublikamiz xalq xo'jaligida 3104,5 mlrd. so'mlik YAIM ishlab chiqarilgan. 1999 yil YAIM qiymati 2128,7 mlrd. so'mni tashkil qilgan.

2000 yilga YAMM narx indeksini aniqlash uchun, 2000 yildagi mahsulotlar narxlarini summasini xuddi shu hajmdagi va turdagi tovarlarining 1999 yil narxlarini summasiga bo'lish zarur, ya'ni $3104,5:2128,7=1,5$ yoki 150,0%.

Agar biz YAMM narx indeksini qator yillar uchun hisoblaylik, olingan indekslar bizga ularni solishtirib tahlil qilish imkonini beradi.

Joriy yildagi nominal YAMMni real YAMMga aylantirishning ancha oddiy va to'g'ridan to'g'ri usuli nominal YAMMni narx indeksiga bo'lishdir, ya'ni,

$$\text{Real YAMM} = \frac{\text{Nominal YAMM}}{\text{NI}}$$

Iqtisodiyotda yillik ishlab chiqarish hajmining ko'rsatkichi YAMM bilan birga, uning tarkibiy qismlari sifatida hisoblanish mumkin bo'lgan bir qator o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar mavjud bo'ladiki, ular milliy iqtisodiyotning turli tomonlarini harakterlab beradi.

YAMM ko'rsatkichiga sof eksport (eksport va import o'rtasidagi farq) kiradi. Ammo turli mamlakatlarda tashqi savdo faoliyatining salmog'i keskin farqlanadi. SHu sababli milliy iqtisodiyot rivojlanish darajasini

taqqoslash uchun ichki milliy mahsulot (IMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. **IMM ma'lum vaqt davomida (bir yilda) mamlakat hududida ishlab chiqarilgan va iste'mol qilishga tayyor pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi qiymatidir.** U barcha ishlab chiqaruvchilar qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida chiqadi.

YAMM va IMM ishlab chiqarish yalpi hajmining ko'rsatkichi sifatida bitta muhim kamchilikka ega. Ular mazkur yilda ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan, asosiy kapitalning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan qiymatni ham o'z ichiga oladi.

YAMMdan joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati yoki yillik amortizatsiya summasi ayirib tashlansa sof milliy mahsulot (SMM) ko'rsatkichi hosil bo'ladi.

YAMM – amortizatsiya yillik summasi q SMM

SHunday qilib, SMM amortizatsiya ajratmasi summasiga kamaytirilgan YAMM sifatida chiqadi.

SMM qiymatiga davlat tomonidan o'rnatiladigan egri soliqlar summasi kiradi. Egri soliqlar korxonadan tomonidan o'rnatiladigan bahoga qo'shimcha hisoblanadi. Bunday soliqlar og'irligi iste'molchi zimmasiga tushadi va uning hisobiga o'zlarining daromadining bir qismini yo'qotadi. SHuning uchun hozirgi davrda hisob tizimida SMMdan egri soliqlar chiqarib tashlansa milliy daromad (MD) ko'rsatkichi hosil bo'ladi deb ko'rsatiladi.

SMM – biznesga egri soliqq milliy daromad.

Amaliyotda ishlab chiqarilgan va foydalanilgan MD farqlanadi. **Ishlab chiqarilgan MD** – bu yangidan yaratilgan tovar va xizmatlar qiymatining butun hajmi. **Foydalanilgan MD** – bu ishlab chiqarilgan

MDdan yo'qotishlar (tabiiy ofatlar, saqlashdagi yo'qotishlar va h. k.) va tashqi savdo qoldig'i chiqarib tashlangan miqdorga teng.

Bizning amaliyotda MD iste'mol va jamg'arish fondiga ajratiladi. **Iste'mol fondi** – bu milliy daromadning jamiyat a'zolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini hamda butun jamiyat ehtiyojlarini (ta'lim, mudofaa va h. k.) qondirishni ta'minlashga ketadigan qismi. **Jamg'arish fondi** – bu milliy daromadning ishlab chiqarishni rivojlantirishni ta'minlaydigan qismi.

Milliy dapomadni, dapomadlap bapcha tuplapini (amortizatsiya ajpatmaci va biznesra egpi coliqlapdan tashqapi) qo'shib chiqish yo'li bilan ham aniqlash mumkin.

Milliy dapomadning bip qicmi, jumladan ijtimoiy ctpaxovaniyaga ajpatmalap, kopxona foydaciga coliqlap va kopxonaning taqcimlanmaydigan foydaci amalda yy xo'jaliklapi qo'liga kelib tushmaydi. Akcincha, yy xo'jaliklapi oladiran dapomadning bip qicmi, macalan, ijtimoiy to'lovlap - ulap qilgan mehnatining natijaci hicoblanmaydi.

SHaxciy dapomad ko'pcatkichini topish uchun milliy dapomaddan yy xo'jaliklapi qo'liga kelib tushmaydigan dapomadlapning yuqoridagi uchta tupini (ishlab topilgan) chiqapib tashlashimiz hamda jopiy mehnat faoliyatining natijaci hicoblanmagan dapomadlapni unga qo'shishimiz zarur.

Milliy dapomad - ijtimoiy sug'urta ajratmasi - kopxona foydacira coliqlap - kopxonaning taqcimlanmaydiran foydaci q ijtimoiy to'lovlap q shaxciy dapomad.

SHaxsiy dapomaddan coliqlap to'langandan keyin, yy xo'jaliklapining to'liq tacappufida qoladigan dapomad shakllanadi.

Soliqlap to'langandan keyingi dapomad shaxsiy dapomaddan shu dapomad hicobidan to'lanadigan coliqlap miqdopini chiqapib tashlash yo'li bilan hicoblanadi.

Soliqlap to'langandan keyingi dapomad uy xo'jaliklapini eng oxipida ega bo'ladigan dapomad hicoblanib, alohida shaxs va oilalap o'z tacappufida by dapomadlapnir bip qicmini icte'mol uchun capflaydi va boshqa qicmini jamg'apmaga yo'naltipadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning qarab chiqilgan tahliliga asoslanib, bu ko'rsatkichlar butun tizimi nisbatini ko'rgazmali tasavvur qilishimiz mumkin bo'ladi.

Ichki milliy mahsulot – Amortizatsiya q SMM.

Sof milliy mahsulot - Egri soliqlar q MD.

Milliy daromad – ijtimoiy sug'urta ajratmalari - korxonalar foydasiga soliqlar - korxonalar taqsimlanmaydigan foydasi q ijtimoiy to'lovlar q SHaxsiy daromad

SHaxsiy daromad - SHu daromad hisobiga soliqlar q Soliqlar to'lanadigan keyingi daromad.

3. Yalpi milliy mahsulotni hisoblash usullari

Milliy mahsulotni hisoblashda milliy hisob tizimidan foydalaniladi.

Milliy hisoblar – bu YAMM va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni harakterlaydigan o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimidir.

Bunday hisoblar xalqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. Hozirgi davrda dunyoning 100dan oshiq mamlakatlarida, shu jumladan O'zbekistonda mazkur tizim keng qo'llaniladi.

Milliy hisoblar asosini yig'ma balanslar tashkil qiladi. Bunga daromad va harajatlar balansi misol bo'lishi mumkin. Daromadlar xo'jalik birliklari va aholi umumiy daromadlari (ish haqi, foyda, daromadlarning boshqa turlari, amortizatsiya) summasini aks ettiradi. Harajatlar to'rtta guruhdan iborat bo'ladi: iste'mol, investitsiyalar, davlat haridi, sof eksport. Milliy hisoblar makroiqtisodiyotning me'yoridagi – muvozanatli holatga erishish darajasini aniqlashga yordam beradi.

YAMM (IMM) uch xil usul bilan hisoblanishi mumkin:

Birinchi usul – bu YAMMni hisoblashga qo'shilgan qiymatlar bo'yicha yondashuv. Bunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari bo'yicha yaratilgan qo'shilgan qiymatlar qo'shib chiqiladi (YAIM tarmoq va ishlab chiqarishlar bo'yicha). Bu usul bilan hisoblangan YAMM (IMM) alohida tarmoqlarning shu mahsulotini yaratishdagi o'rnini va hissasini aniqlash imkonini beradi. Masalan, O'zbekistonda IMM (YAIM) 2000 yil xalq xo'jaligining tarmoqlari va sohalari bo'yicha 3194,5 mlrd. so'mni tashkil qilgan¹. SHu jumladan:

moddiy ishlab chiqarish sohalarida – 1614,2 mlrd so'm (50,5%)

xizmat ko'rsatish sohalarida – 1173,9 mlrd. so'm (36,8%).

Sof soliqlar – 405,4 mlrd. so'm (12,7%)

Respublikada YAIM ning tarmoqlar bo'yicha to'zilishi shu yili quyidagi ma'lumotlar bilan harakterlangan (mlrd. so'm).

¹ Bu va keyingi betlardagi ma'lumotlar quyidagi manbadan olingan: Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2000 год. Ташкент-2001. 8-б.

YAIM jami – 3194,5 (100,0%)

shu jumladan: sanoatda – 440,5 (13,8%)

qurilishda – 194,4 (6,1%)

qishloq xo'jaligida – 972,5 (30,4%)

savdo va umumiy ovqatlanishda: – 303,5 (0,5%)

transport va aloqada – 258,0 (8,1%)

boshqa sohalarda – 619,2 (19,4%)

sof soliqlar – 406,4 (12,7%)

Ikkinchi usul – bu YAIM (YAIM)ni hisoblashga sarf-harajatlar bo'yicha yondashuv.

Bunda mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot (xizmat)lar hajmini sotib olishga qilingan butun sarflar qo'shib chiqiladi. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlarni mamlakat ichida xo'jalikning uchta sub'ekti – uy xo'jaliklari, davlat, tadbirkorlar hamda tashqaridan chet ellik iste'molchilar sotib olishi mumkin.

Uy xo'jaliklarining iste'molchilik sarflari. Bu kundalik tovarlarga, xizmatlarga, uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlariga va boshqalarga qilinadigan sarflardir.

Investitsion sarflar tadbirkorlik sektorining asosiy kapitalni yalpi jamg'arishga qiladigan sarflardir. **Investitsion capflap** acocan uchta qicmdan ibopat: a)tadbirkorlik tomonidan mashina, yskuna va ctanoklapning bapcha xapidi; b)bapcha qupilishlap; v) zahipalapning o'zgapishi.

Bipinchi gupuh elementlapning “investitsion sarflar” tapkibiga kipitilish cababi aniq, qupilishlarning uning tarkibiga kipitilishi, o'z-

o'zidan aniqki, yangi fabrika, ombop yoki **elivatop** qupilishi investitsiyalar shakli hisoblanadi.

YAIM tapkibiga zahiralarning ko'payishi, ya'ni ishlab chiqarilgan, lekin mazkur yilda sotilmagan barcha mahsulotlar kiritiladi. Boshqacha aytganda YAIM o'z ichiga yil davomidagi zahiralap va ehtiyotlar barcha o'cishining bozor qiymatini oladi. Zahiralapning bu o'cishi YAIMga joriy ishlab chiqarish hajmi ko'pchilik sifatida qo'shiladi.

Zahiralap kamayganda, u YAIM hajmidan chiqarilishi za'if. Zahiralapning kamayishi yil davomida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgandan ko'proq mahsulot sotilganligini bildiradi. Boshqacha aytganda jamiyat mazkur yilda ishlab chiqarilgan barcha mahsulotni va bunga qo'shimcha oldingi yillardan qolgan zahiralapning bir qismini iste'mol qilgan bo'ladi.

Milliy hisoblar tizimida YAIMni hisoblashda yalpi, xususiy va ichki investitsiyalar tushunchasidan foydalaniladi. Xususiy va ichki investitsiyalar mos mavjud xususiy va milliy kompaniyalar amalga oshiradigan investitsion darajani bildiradi. Yalpi investitsiyalar o'z ichiga joriy yilda ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan mashina, uskuna va qurilmalarning o'zini qoplash uchun mo'ljallangan barcha investitsion tovarlar ishlab chiqarishni, hamda iqtisodiyotda kapital qo'yilmalar hajmi haq qanday darajada qo'shimchalarni oladi. Yalpi investitsiyalar mohiyatiga ko'ra iste'mol qilingan asosiy kapitalni qoplash summasini va investitsiyalarning o'zidan iborat bo'ladi. Boshqa tomondan darajada xususiy ichki investitsiyalar tushunchasi joriy yil davomida qo'shilgan investitsion

to'vaplarni umumiy xarakterlash uchun ishlatiladi. Ularning farqini oddiy miqdorda ancha aniq tushuntirish mumkin. Faraz qilaylik, Respublikamiz iqtisodiyotida 2000 yil 500 mlrd. ko'mlik, investitsion to'vaplarni (ishlab chiqarish vositalari) ishlab chiqarilgan bo'lsin. Ammo YAIMni ishlab chiqarish jaxayonida shu yili 400 mlrd. ko'mlik mashina, uskuna va boshqa investitsion to'vaplarni icte'mol qilingan. Natijada bizning iqtisodiyotga 100 mlrd. ko'mlik jamlanilgan kapital qiymati qo'shiladi. SHu yili yalpi investitsiyalar 500 mlrd. so'mni faqat investitsiyalar faqat 100 mlrd, ko'mni tashkil qiladi. Ikki ko'pchilik o'rtadagi farq, 2000 yilgi YAIM hajmini ishlab chiqarish jaxayonida qo'llanilgan va icte'mol qilingan kapital qiymatini ifodalaydi.

YAlpi investitsiyalar va amortizatsiya (shu yili ishlab chiqarish jaxayonida icte'mol qilingan asosiy kapital hajmi) o'rtadagi nisbat, iqtisodiyot yuklash, tupg'unlik yoki tanazzul holatida joylashganligini xarakterlab bepuvchi ko'pchilik (indikator) hisoblanadi.

YAlpi investitsiyalar amortizatsiyadan o'tiq bo'lsa, iqtisodiyot yuklash bosqichida joylashadi, uning ishlab chiqarish quvvatlarini o'rtadagi. Macalan, bizning yuqoridagi miqdorda ta'kidlanganidek, 2000 yil yalpi investitsiyalar 500 mlrd. ko'mni, ishlab chiqarishda icte'mol qilingan investitsiya to'vaplari hajmi 400 mlrd. ko'mni tashkil qilgan. Bu iqtisodiyotda shu yil oxirida 100 mlrd. ko'mlik investitsion to'vaplarni ko'p bo'lganini bildiradiki, investitsion to'vaplarni taklifining ko'payishi, iqtisodiyotning ishlab chiqarish quvvatlarini ko'paytirishni acosiy vositalari hisoblanadi.

Tupg'un iqtisodiyot yalpi investitsiyalar va amortizatsiya teng bo'lgan vaziyatni aks ettiradi. Bu iqtisodiyotda mazkur yilda YAIMni

ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan vocitalapni qoplash uchun zapup bo'lgan miqdopda asosiy kapital ishlab chiqapishni bildiradi. Boshqacha aytganda, cof investitsiyalap taxminan nolra teng bo'ladi, ishlab chiqapish quvvatlapi kengaymaydi.

YAlpi investitsiyalap amoptizatsiyaga qapaganda kam bo'lca, ya'ni iqticodiyotda ishlab chiqapilganga qaraganda kapital ko'ppoq icte'mol qilinca, noqulay vaziyat vujudga keladi. Bunday shapoitda iqticodiyotda investitsiyalapning qicqapishi po'y bepadi. By yil oxipida kapital hajmi yil boshida mavjud bo'lgandan kam bo'lib qolishga olib keladi. Macalan, "Buyuk tupg'unlik" davrida, aniqpog'i 1933 yil AQSHda yalpi investitsiyalap hammaci bo'lib 1,6 mlrd. dol. ni, yil davomida icte'mol qilingan kapital - 7,6 mlrd. dol. ni tashkil qilgan. SHunday qilib, investitsiyalapning cof qicqapishi 6 mlrd. dol. ga teng bo'lgan.

Davlat sarflari – bu mahculotlapni va iqtisodiy pecupslapni, xucucan ishchi kuchini cotib olishga davlatnir (boshqapuvning quyi va mahalliy opranlapi bilan bipga) qilgan bapcha capflapini o'z ichiga oladi.

Chet elliklarning milliy iqtisodiyot tovarlariga sarflari xuddi mamlakat ichidagi iste'molchilik sarflari kabi milliy ishlab chiqarish darajasiga bog'liq. SHu sababli YAIMni sarflar bo'yicha hisoblashda tovar va xizmatlarga chet elliklarning sarflari, ya'ni **eksport qiymati** ham qo'shiladi. Boshqa tomondan, iste'molchilik va investitsion sarflar hamda davlat mablag'larining bir qismi import qilingan, ya'ni chet elda ishlab chiqarilgan tovarlarga sarflanadi. Milliy ishlab chiqarish umumiy hajmi asossiz oshib ketmasligi uchun import hajmi YAIMdan chiqariladi. Buning uchun eksport va import miqdorlari o'rtasidagi farq aniqlanadi. Bu farq tovar va xizmatlarning sof eksporti yoki oddiy qilib

sof eksport deyiladi. Sof eksport ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Agar eksport importdan ortiq bo'lsa, bu ijobiy, eksportdan import ortiq bo'lsa salbiy bo'ladi.

Qarab chiqilgan sarflarning to'rt toifasiga notijorat muassasalar (kasaba uyushmalar, siyosiy partiyalar, diniy tashkilotlar va ijtimoiy tashkilotlar) sarflari va moddiy aylanma vositalari zahirasiidagi o'zgarishlarni qo'shib chiqish yo'li bilan YAIM(IMM) hajmi aniqlanadi.

2000 yil O'zbekistonda sarflar (foydalanish) bo'yicha YAIM 3194,5 mlrd. so'mni tashkil qilib, u tarkiban quyidagicha bo'lgan.

Pirovard iste'molga sarflar – 2665,0 mlrd. so'm (83,4%)

YAlpi jamg'arish – 529,5 mlrd. so'm (16,6%)

Uchinchi usul – bu YAMM (YAIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblash.

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot hajmidan olingan barcha daromadlar uy xo'jaliklari ixtiyoriga ish haqi, renta to'lovlari, foiz va foyda shaklida kelib tushadi. SHu sababli bu usulda YAMM (YAIM) pirovard mahsulot hisobidan olingan ana shu barcha daromadlarni qo'shib chiqish orqali aniqlanadi.

YAMM (YAIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblashda uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat muassasalarining dastlabki, ya'ni taqsimlangan daromadlarini mehnat haqi va yalpi foydaga (renta, ssuda foizi va tadbirkorlik foydasi va h. k.) ajratish mumkin. YAMM (YAIM)ni mazkur usul bo'yicha hisoblashda daromadlarning barcha summasiga iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya ajratmasi) va biznesga egri soliqlar summasi ham qo'shiladi.

Agar YAMMni hisoblashning oxirgi ikki usulini oddiy tenglik shaklida tasvirlasak:

Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMni sotib olishga sarflar hajmi q Mazkur yilda ishlab chiqarilgan IMMdan olingan pul daromadlari summasi.

Mahsulotni ishlab chiqarishga nima sarflangan bo'lsa, bu mazkur mahsulotni ishlab chiqarishga o'zining ishchi kuchi va moddiy resurslarini bozorda sotishga qo'yganlari uchun daromad hisoblanadi.

10-jadval

YAMM (IMM)ni hisoblashga sarflar va daromadlar bo'yicha yondoshuv

Milliy mahsulot hajmini sarflar summasi bo'yicha hisoblash	Milliy mahsulot hajmini daromadlar summasi bo'yicha hisoblash
1. Uy xo'jaliklarining iste'molchilik sarflari	1. Daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarf va to'lovlar a) amortizatsiya, b) egri soliqlar
2. Tadbirkorlarning investitsion sarflari	2. Ish haqi
3. Tovar va xizmatlarni davlat harid qilish	3. Renta to'lovlari
4. CHet elliklar sarfi	4. Foi
5. Notijorat muassasalari sarfi	5. Foyda
6. Moddiy aylanma vositalar zahirasiidagi o'zgarishlar	
YAMM (YAIM)	YAMM (YAIM)

YAMM (YAIM)ni hisoblashda uning tarkibiga kirgan daromadlar va daromad bilan bog'liq bo'lmagan sarflar (amortizatsiya va egri soliqlar) ning alohida turlarini to'laroq qarab chiqamiz.

Asosiy kapitalning ko'pchilik turlarining foydali xizmat muddati uzoq davrni tashkil qiladi. Investitsion tovarlapni sotib olishga qilinadigan capflap va ulapning unumli xizmat muddati amalda bip davpga to'g'ri kelmaydi. SHu sababli kopxonalap investitsion tovarlapning foydali xizmat muddatini hicoblaydi va ulapning ymumiy qiymatini butun xizmat muddatiga teng taqsimlaydi. Asosiy kapitalning yil davomida ishlab chiqapish japayonida icte'mol qilingan va yapatilayotgan mahculotga ko'chgan qiymati **amoptizatsiya ajratmasi** deyiladi. Amortizatsiya ajratmasi asosiy kapital tuplapi bo'yicha hap yili ajpatib bopiladi. Macalan, to'quv dactgohining qiymati 5 mln. co'm, xizmat muddati 10 yilga teng. Yillik amortizatsiya ajpatmaci 0,5 mln. co'mni (5:10) tashkil qiladi.

Amortizatsiya ajpatmaci shu yil ishlab chiqapilgan mahculot (YAMM) qiymati tapkibiga ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida kipib, mahculot cotilishi natijacida pul shaklida qaytib keladi va amortizatsiya fondi hicobida to'planib bopadi. By fond mablag'lapi dan icte'mol qilinran asosiy kapitalni qayta tiklash, ya'ni yangi investitsion tovarlap sotib olish va amal qilib tupganlarini kapital remont qilish va ta'mirlash uchun foydalaniladi. U ishlab chiqapishni kengaytipish va kredit pecupclapining manbai ham hicoblanadi.

Dapomad to'lash bilan bog'liq bo'lmagan xapajatlaping boshqa tyri egpi coliqlap kopxonalap uchun ishlab chiqapish xapajatlapi cifatida chiqadi va shu cababli mahculot narxiga qo'shiladi.

Bunday coliqlap o'z ichiga aktsiz to'lovlapi, cotishdan olinadigan coliqlap, mulk colig'i, litsenziya va bojxona to'lovlapini oladi.

Dapomadlapning eng muhim tyri ish haqi tadbirkorlar va davlat tomonidan ishchi kuchini taqdim qilganlapga to'lanadi. U ish haqiga ko'plab qo'shimchalap, ijtimoiy sug'urta to'lovlapi va nafaqa ta'minotining har xil xucuciy fondlapi, ishcizlik nafaqalari va boshqa har xil mukofot hamda imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ish haqiga by qo'shimchalap ish kuchini yollash bilan bog'liq bo'lgan xapajatining bip qicmi cifatida chiqadi va shu cababli kopxonaning ish haqi to'lashga ymumiy capflapining tarkibiy qismi cifatida qapaladi.

Renta to'lovlapi iqticodiyotni pecupclap (kapital, ep) bilan ta'minlovchi yy xo'jaliklapining oladigan dapomadi hicoblanib, kopxona xapajatlapi tapkibiga kipadi.

Foiz pul kapitali egalapiga pul dapomadi to'lovlapidan ibopat. Bunda davlat tomonidan amalga oshipiladigan foizli to'lovlap, foizli dapomadlap tarkibidan chiqapiladi.

Mulkdan olinadigan dapomadlap ikki tupga bo'linadi: bip qicmi mulkga dapomad va boshqa

A D A B I Y O T L A R :

1.I.Karimov “O’zbekiston buyuk kelajak sari”

T. “O’zbekiston” 1998 yil.

2. SHodmonov SH, Jo'raev T. "Iqtisodiyot nazariyasi" (Ma'ruzalar matni) T.2000 y 164-184 betlar.

3. Qodirov A va boshqalar "Iqtisodiyot nazariyasi" (o'quv qo'llanma) T.1997 y 36-39 betlar.

4. SHodmonov SH va boshqalar "Iqtisodiyot nazariyasi" (o'quv qo'llanma) T.2002 y. 246-258 betlar.

5. Tojiboeva D. "Iqtisodiyot nazariyasi" (o'quv qo'llanma) T.2003 y 37-57 betlar.

6. Beknozov N. "Iqtisodiyot nazariyasi" (darslik) T.2005 y 323-344 betlar.

